

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Nőkérdés és multikulturalitás

HELL JUDIT

Előadásom négy egységre tagolódik. *Először* a multikulturalizmus fő változatainak jellemzésére, ezen belül a liberális szempontú multikulturalizmus bemutatására teszek kísérletet. A *második* egység vázlatosan érinti a nők társadalmi helyzetének alakulását a történelemben és a nőemancipáció folyamatának szakaszait. A *harmadik* rész a modern multikulturalitás és nőkérdés viszonyát taglalja általában. Végül *negyedszer* vizsgálom e viszony alakulását Magyarországon, s általános következtetés levonására teszek kísérletet.

I.

A multikulturális társadalom két – tradicionális és modern – változatát célszerű megkülönböztetnünk. A tradicionális társadalmakban alkalmasint több népcsoport élhetett együtt, amelyek azonban – számos különbözőségük mellett – alapjában véve egyazon kultúrkörhöz tartoztak. Így az európai kultúrkör egyes országaiban például angolok és skótok, franciák és bretonok, a történelmi Magyarország területén évszázadokon át magyarok, szlovákok, románok, horvátok, szerbek, németek éltek együtt. E népek, noha egymástól különböző kultúrájuk volt, mindannyian ugyanazon keresztény kultúrkör részei voltak. (Nem-keresztény kultúrkör részeként kivételt képeztek a velük együttélő zsidók és az inkább formálisan keresztény cigányok.) A keresztény Európa tradicionális társadalmi patriarchális jellegűek voltak, s ez a tény a nők helyzetét alapvetően meghatározta. Sőt, a nem-keresztény és/vagy más kultúrkörökben álló népcsoportok (zsidók, cigányok) esetében is férfiközpontú társadalmi közösségek léteztek, s ezen etnikumok patriarchalizmusa – az európaiakhoz viszonyítva – még archaikusabb, és még szigorúbban érvényesül. David Hume az esszéiben a férfuralom három történelmi formáját különbözteti meg: az ázsiai barbárságot, az ókori korlátoltságot és a modernkori, előzékenységgel uralkodó udvarlást.

A modern társadalmakban alakul ki a multikulturalitás új változata, amely voltaképpen egy viszonylag homogén társadalomban, főleg bevándorlás folytán bekövetkező törés eredménye. Míg a

folyamat első fázisában a bevándorlók többnyire asszimilálódni akartak, a folyamat második fázisában általában nem kívánnak beolvadni a többségi népcsoportokba. Épp ellenkezőleg: meg óhajtják őrizni nyelvüket, tradícióikat, önazonosságukat, és *mint* kisebbségek tartanak igényt önmaguk elismertetésére, kultúrájuk fönntartására, támogatására (ld. latin-amerikaiak bevándorlása az USA-ba, afrikaiaké Nagy-Britanniába, törököké Németországba, araboké Franciaországba).

Mivel modern értelemben vett multikulturális társadalmak sokhelyt léteznek, sőt a világ államainak döntő többsége soknemzetiségű, kulturálisan plurális társadalom, s a különböző kulturális csoportok közötti ellenségeskedés meglehetősen általános, a multikulturalitás kezelése a modern liberális demokráciák számára elméleti (politikafilozófiai-etikai) és konkrét gyakorlati problémaként vetődik fel. Nem megkerülhető ugyanis az az alapvető elméleti probléma, amelynek lényege a liberalizmus és a multikulturalitás összekapcsolhatósága: hogyan lehet az individualitás-központú klasszikus liberális eszmeiség alapján állva a kisebbségi, kollektív kulturális jogokat megalapozni a közösség megmaradása és kultúrájának fennmaradása érdekében, amikor (a) mindenfajta közösség, tradíció, tradíció-hűség kisebb-nagyobb fokban a kollektíva tagjainak egyéni szabadságát korlátozza; (b) az államnak kulturálisan semlegesnek kell maradnia; nem alkalmazhat ugyanis diszkriminációt (pozitív megkülönböztetést sem) etnikumok, vallások, életformák, kultúrák stb. vonatkozásában.

A közösségelvű (konzervatív, szocialisztikus, komunitárius stb.) felfogások, saját liberális-emberkép-olvasatuk alapján, kétségbevonják, hogy a liberalizmus képes volna kultúrájuk fennmaradása érdekében elismerni a kisebbségek kollektív jogát, mondván: az individuum mindig közösségi kötelmek ellenében határozza meg önmagát. A probléma elegáns megoldását nyújtja azonban Rawls és Dworkin. Mindketten látnak lehetőséget arra, hogy kollektív jogok az individuális szabadságjogok sérelme nélkül, azok kiegészítéseként biztosíttassanak. Mindketten ugyanazt a logikai sémát követik: a kollektív minőségeket – érvelnek – olyan értéként fogadhatjuk el, melyeket egy értékpluralizmusra épülő társadalomban az egyén szabad választás tárgyává tehet. Rawls szerint az egyéni életterv alternatívák közötti szabad választások során valósul meg, s az alternatívák egyikét a valamely kulturális közösség által felmutatott lehetőség testesíti meg. Dworkin javaslata szerint a szabad individuum a kultúra szabad

világában szabadon választhat célok (kulturális célok) és kötelességek (közösségi kötelmek) között. A fentiek szerint tehát individuális választékbővítés címen lehetséges liberális alapon kollektív kulturális jogokat biztosítani, miközben feltételezzük, hogy a különféle kultúrák egyenként értéket (önértéket) képviselnek.

A liberális multikulturalizmus felfogása szerint semmiféle elnyomást, így az ún. elnyomó kultúrákat sem lehet tolerálni. (Rawls és Dworkin is csak a szabadelvű kultúrák támogatását tenné morális kötelezettséggé.) Számításba kell venni azt a tényt is, hogy számos, saját tagjait elnyomó kultúra a multikulturális közegbe kerülve még inkább represszív jellegű lesz, különösen, ha azt tapasztalja, hogy az új környezetben a fennmaradása bizonytalan. Ilyenkor tagjait bezárkózásra, a külvilággal való kapcsolat megszakítására kényszeríti. Az egyén csoporthoz-kötésének eme gyakorlata a kultúra konzervatív elemeit erősítheti, és nemzedéki ellentétekhez vezethet. (A két lehetőséget jól példázza két kitűnő film: a bezárkózást Sidney Lumet: „A Stranger among Us” a nemzedéki ellentétet Norman Jewison: „Fiddler on the Roof”) A liberális multikulturalizmus – a kollektívák jelentőségét általánosságban hangsúlyozva – a *nem-liberális* közösségi kultúrákat is tiszteletben tartja. Nagyra értékeli azok nyelvét, irodalmát, zenéjét, táncait, de mindemellett megköveteli az *egyén* szabadságának védelmét a közösség elnyomásával szemben.

Előfordulhat, hogy bizonyos kultúráknak *egyes* gyakorlatai a multikulturális viszonyok között elnyomásnak számítanak. Más megítélés alá eshet például a nőkkel való bánásmód valamely homogén kultúrában, és más alá ugyanaz a gyakorlat a nemek közötti különbségtevésre fokozottan érzékeny multikulturalizmusban. Feltehetően az ifjabb generációk lázadnak majd a régi gyakorlat ellen, s az átlépní szándékozók befogadása a többségi kultúra tagjainak kötelessége. Összegezve: a liberális multikulturalizmus más kultúrák iránti megbecsülése feltételes, és az adott közösség értékrendjéhez képest heteronóm értékek (szabadság és emberi méltóság) elismerésén alapul.

II.

A nők helyzetét tekintve három fejlődési szakaszt vagy típust különböztethetünk meg a történelemben. (1) Civilizáció előtti állapot. Az emberréválás nőt csinált a nőtényből (ld. menstruáció, orgazmus), a család a nő köré szerveződik; a nő szabad és egyenjogú:

matriarchális politikai szervezet nincs, de matriarchális család van. (Bizonyos régészeti leletek szerint még amazonok is voltak.) A modern korra ez csak Óceániában örökítődött át: ld. ezzel kapcsolatban Bronislaw Malinowski leírásait a Trobriand-szigetekről, így a „katuyauszi” (a lányok szertartásos kalandja) és a „yausza” (a nők orgiasztikus támadása) szokásait, melyeket a görög mitológiában a bacchánsnők viselkedése idéz fel. – (2) A civilizáció kezdete és első fokai. A civilizáció és az állam a férfiak műve, mivel a vadászatból és a háborúzásból nőtt ki. (Ld. mitológia: az ősi nagy istenségek, a Nagy Istenanya, a Nagy Szerelemistennő nőneműek, az állam törvényeit férfiistenek adják – Pallasz Athéné az a kivétel, mely a szabályt erősíti, hisz csak apától: Zeuszról származik.) A nő a háború legfőbb zsákmánya (v.ö. a mítoszban: Szép Heléna!). Férfiuralom és patriarchalizmus jellemző e korra. – (3) A civilizáció kifinomodása. Szakaszosan következik be, és mindig a nő helyzetének javulásával (szabadságával, sőt úgymond szabadosságával) jár együtt: ld. hellenizmus, római császárság, reneszánsz, rokokó. A modern (és ún. posztmodern) kor e folyamat betetőzése.

Mik a következmények a nőkérdés és a modern multikulturalitás viszonyára nézve? A nőknek a nyugati társadalomban játszott szerepe mintegy másfélszáz év alatt gyökeresen megváltozott. (Hatalmas tényanyag van ezzel kapcsolatban összegyűjtve a következő, a párizsi Fayard kiadónál a hetvenes évek végén megjelent kötetben: Evelyne Sullerot (éd.): *Le fait féminin.*) Szerepük ez idő alatt többet változott, mint előtte ötezer év során összességében. Az Észak-Amerikából induló emancipációs mozgalom kezdeti követelései (1) a nevelés és oktatás terén: a művelődés ugyanolyan lehetősége, mint amilyen a férfi előtt nyitva áll; (2) a munka terén: szabad pályaválasztás, egyenlő munkáért egyenlő bért; (3) a jog terén: a feleség teljes jog- és cselekvőképessége, a nőre vonatkozó kivételes büntetőjogi szabályok eltörlése, a nők szavazati jogának biztosítása; (4) szociális téren: a női munka magas társadalmi értékének elismerése. Az egyenlőség követelésének jegyében *közéleti* vonatkozásban megfogalmazott igények közül leginkább az egyetemi képzéssel és az ehhez kötött életpályák, közhivatalok betöltésével kapcsolatosak teljesültek. A szavazati jog elnyerésében a nők az USA-ban 1920-ban, a nyugati partvidéken érték el első sikereiket, de ekkorra tehető a szexuális felszabadulásért indított folyamat első hulláma, a két nem házasságon-

kívüli nemi kapcsolatát tiltó szabály meglazulása is. Az 1930-tól kb. 1960-ig terjedő évtizedekben a feminizmus lendülete alábbhagy. A nők, noha jelentős számban munkát vállalnak, mégis a viszonylagos jólét körülményei között az otthont érzik igazi életterüknek. Nagyobb hangsúlyt kapnak a férfiak és nők közötti *különbségek* is: általánossá válik az a vélekedés, hogy mindkét nemnek eltérő szerepe van az életben, divatba jönnek a nőies nők; ismét a hagyományos formákhoz igazodik a férfi-nő kapcsolat.

A közéleti szférában végbemenő egyenjogúsodásnak logikus következménye volt a *magánéleti* emancipáció. A 60-as évek lányai és asszonyai már a *személyes* beteljesülés élet-programja iránti igényüket fogalmazzák meg. Úgy érzik, pusztán feleségként és anyaként nem tudnak többé önkiteljesítő életet élni, mostmár teljes kielégülésre vágnak, tanulásban, hivatásban, karrierben és szexben is. Új identitásuk megtalálása érdekében olykor hátat fordítanak férjüknek, gyermekeiknek (mint pl. a „Kramer vs Kramer” c. filmben). A 60-as évektől kezdve a nemek „szerepcseréje” a modern világban ösztársadalmi méretekben folyamatban van, a házasságokban is újraalakulnak a házastársi szerepkörök. Sokan a nők új aranykoráról cikkeznek, mások szerint korunk amazonjai bomlasztják a társadalmat; a szexuális forradalom kapcsán némelyek reneszánszról (a szex-szel kapcsolatos magatartás újjászületéséről), mások teljes anarchiáról beszélnek. Általános jelenség, hogy a fiatalok és a korosabb nemzedék tagjai nem is pusztán a hagyományos szabályok fellazulásától, hanem inkább az általános normanélküliségtől szenvednek. Vance Packard több írása (így főleg: *The Sexual Wilderness*, Lowe and Brydone, London 1968) mutat rá, hogy miféle társadalmi átalakulás következtében zökkent ki a hagyományos férfi-nő viszony, s a mögöttes hatóerők közül legfontosabbakként a következőket emeli ki: a tudományok eredményeinek módosító szerepe, a technika fejlődése által kiváltott társadalmi változások, az iskolázottsági szint növekedése, a szekularizálódás, az eszmék társadalom-formáló és emancipációt-segítő szerepe, a tömegkommunikációs eszközök (sajtó, média) a testi gyönyör, a pillanatnak-élés létjogát hirdetik, érzéki ingerek tömegével bombázzák a nézőket. – Ezen kívül jelentős szerepet tölt be a divat, a ruhaviselet, amely a testből egyre többet és mindig más részt mutat meg, az alkohol és a drog pedig a promiszkuitás irányában kínál újabb és újabb kalandlehetőségeket. A divat radikális változása (viselet, testalkat,

frizura, ékszer, illatszerek mellett a nemek identitásának drámai változását is tükrözik.

Mára a nők a közéleti szférában ugyanazokat a jogokat és lehetőségeket kapják: minden pálya nyitott, és – bár ma is jellemző, hogy a férfiak a nagy pénzek lehetőségei felé tájékozódnak, s egy pálya elnöiesedése anyagi leértékelődést jelent – bebizonyosodott, hogy a nők átlagteljesítménye minden területen jobb (ld. akár autóvezetés). A teljes változás a gazdasági és a politikai élet kulcspozícióinak megszerzését jelentené. A magánéleti emancipáció eredményeként a nő is megteheti mindazt, amit a férfi, s az önállóság és az anyagi lehetőségek ezt nem pusztá joggá, hanem realitássá teszik. A folyamat (dohányzás – alkohol – szex) a tradicionális fölfogás mint erkölcsi felbomlást írja le (ld. Otto Weininger híres-hírhedt elméletében: „Dime-Emanzipation”).

Vitatott kérdés, hogyan hat a nők emancipálódása a férfiakra. Egyesek szerint elbizonytalanítja, mások szerint felszabadítja őket, annak ellenére, hogy ma már egyre több nő érzi: visszautat kellene találni a feminizmus végleteinek zsákutcájából. Mindenesetre a férfiak jelentős része érzi úgy, hogy meg kell küzdenie korunk „amazonjaival”, a modern nőkkel; hogy státusuk leértékelődik a nők társadalmi-magánéleti helyzetének változásával. Identitás-krízisben szenvednek, s nem tudják, hogy valójában mit is vár el tőlük a modern világ: legyenek „férfias” férfiak, vagy adják fel nemi különbözőségüket. Sok férfi úgy véli, hogy nincs szörnyűbb egy emancipált, szexuálisan igényes nőnél, meglepően újszerű viszont az a megfontolás, mely szerint a nők egyenjogúsításával valójában a férfiak is emancipálódnak: „In short, he no longer needs to put her on a pedestal, to hide his true self from her and to behave like a drone buzzing around a queen bee.” (Herb Goldberg: „Feminism and male liberation”, in Thomas A. Mappes – Jane S. Zembaty: *Social Ethics*, McGraw-Hill, New York etc. 1982, 148.o.: „Röviden: nem szükséges piedesztálra emelnie a nőt, elrejtienie előle igazi énjét, és úgy viselkednie, mint egy a méhkirálynő körül dongó herének.”)

III.

Modern multikulturalitás és nőkérdés viszonyát illetően azt a kérdést kell feltennünk, hogy vajon joga van-e valamely kisebbségi csoportnak tradicionális-patriarchális hagyományai fenntartásához, hiszen ilyen esetben a nők alávetett helyzete maga is része a tradí-

ciónak; a hagyományok ápolása pedig egyrészt a liberális multikulturalizmus szerint is kívánatos, másrészt számos helyen kodifikált kisebbségi jog; végül pedig maga a közösség – önazonossága megtartására hivatkozva – ezeket gyakorolni kívánja.

Sok nem-európai kultúrának (iszlám, cigány) lényegi hagyománya a nemi diszkrimináció. Az arab és közép-ázsiai országok egy részében – az iszlám fundamentalizmus jegyében – a nőekkel való egyenlő bánásmód, a nőket is megillető általános emberi jogok aligha érvényesülhetnek. A nő gyakran nem tanulhat és nem vállalhat munkát, az utcára csak férfikísérvél mehet, autót nem vezethet, ő nem válhat, de férje őt bármikor elbocsáthatja, tanúvallomása nem ér annyit, mint egy férfié stb. E kultúra nőtagjai feltehetően nem is képesek „a nemi diszkrimináció rossz” kijelentést értelmezni, ez a tétel ugyanis egy számukra idegen kultúrkör értékrendjét foglalja magában. Itt az a nem lényegtelen kérdés vetődik fel, hogy *a priori* posztulálhatjuk-e az egyenlő emberi méltóságot, hiszen valamely homogén iszlám társadalom nőtagjai neveltetésüknél fogva elfogadják és alávetik magukat a nemeket erőteljesen megkülönböztető gyakorlatnak, a multikulturalitás viszonyai között azonban – liberális oldalról – az egyént, a nőket, bárkit elnyomó kultúrák gyakorlata nem tolerálható. Joggal okozott például megdöbbenést és váltotta ki a többségi francia társadalom elemi felháborodását a betelepült afrikai közösségek némelyikében alkalmazott eljárás, a nők cirkumciziója. (Ami azonban, úgy látszik, nem annyira iszlám, mint inkább afrikai, talán a fáraók koráig visszanyúló hagyomány.) A humánus, szabadságjogokat, emberi méltóságot szem előtt tartó tiltakozás nem szorul magyarázatra, s eléggé valószínűtlen, hogy a kisebbségi csoport nőtagjai önként vállalják az említett hagyományokat is. Új, multikulturális közegben, felismerve az átültetett kultúra embertelenségét, az érintettek minden valószínűség szerint előbb-utóbb maguk is tiltakozni fognak: számukra, főként az új közegben szocializálódó fiatalok számára a kilépési lehetőség többségi kultúra részéről történő biztosítása vonzó alternatíva lehet.

IV.

Magyarországon a multikulturalitás problémája korántsem jelentkezik olyan élesen, mint például az USA-ban vagy Nyugat-Európában. Ez mindenekelőtt az Európán-kívüli kultúrák mérsékelt jelenlétének tudható be. Nagy létszámú (fél-egymilliós lélekszámú),

identitásukat megőrizni kívánó közösségről elsősorban az évszázadok óta itt élő cigányok (romák) kapcsán beszélhetünk. Ők évszázadok óta élnek a magyarokkal; mobilitásuk következtében szinte minden településen jelen vannak, lakóhelyeik azonban többnyire az elmaradottabb vidékeken, szegregált, gettósodott településeken található. Iskolázottsági szintjük igen alacsony, kevés számú kvalifikált munkaerővel rendelkeznek.

Az egyik legérdekesebb példa a női nemmel kapcsolatban az iskolai testnevelési órákra vonatkozik: az oláh cigány (nem asszimilálódott, anyanyelvét megtartott cigánycsoport) és egyes magyar nyelvű cigányközösségek értékrendje szerint a nemek közötti (tradicionális) viszonyokat az iskola megsérti, amikor a serdülő cigánylányt tornadresszbe kényszeríti. A roma értékrend szerint ugyanis a 13-14 éves lányok már nőnek számítanak, akiknek nem illik mutogatniuk a testüket. Ezek a lányok ebben a korban már nem járhatnak nadrágban vagy rövid szoknyában, a testnevelés-órákon azonban választás elé kényszerülnek: szégyenkezve levetkőznek-e, vagy a tanár és diáktársaik megjegyzéseit viselik-e el. Noha a közoktatási törvény szerint a tanulónak joga, hogy vallási, világnézeti vagy más meggyőződését, nemzeti vagy *etnikai* önazonosságát tiszteletben tartsák, ez azonban sokszor mégsem érvényesül a gyakorlatban. A cigánylányok kulturális másságát a tanárok azzal az indokkal nem tolerálják, hogy az is egyfajta megkülönböztetés lenne, ha engednék, hogy ne öltözzenek át ezek a tanulólányok a testnevelési órán.

Más példa: Vajon jogi védelemre szorul-e az a 13 éves roma leány, aki élettársi viszonyban él egy ugyanilyen származású ifjúval? A roma értékrend szerint a házastársi kapcsolattal egyenértékű a fiatalkori élettársi – egyébként igen gyakori – viszony is. A magyar büntető törvénykönyv megfelelő paragrafusa szerint azonban megrontásnak minősülő bűntettet követ el, aki a 14. életévét be nem töltött személlyel közösül, és egytől öt évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A BTK szabályai ugyanis olyan általános normákat tartalmaznak, amelyek minden állampolgárra kötelező jelleggel érvényesek, viszont a sikertelenül integrálódó cigány közösségek esetében a társadalmi modernizációs folyamatok hatása alig érvényesül; ennél fogva itt mindazok a külső körülmények természetesen nem állnak fenn, amelyek a modernkori nőemancipáció folyamatát lehetővé tették és segítették.

Joga van-e hát egy multikulturális társadalomban a kisebbségi csoportnak a tradicionális-patriarchális hagyományok fenntartására? A kisebbségi csoport tagjai ugyanolyan állampolgárok, mint a többségek. Tehát ugyanazon jogokkal rendelkeznek. Azonban ugyanazon kötelezettségekkel is. Az olyan tradíciók fenntartása, mely sérti az *emberi szabadságjogokat*, nem engedhető meg. Más dolog a nyelv és a művészetek ápolása, és megint más a csador hordása vagy éppen a klitorisz kimetszése. Ha a kisebbségi csoport nőtagjai valóban önként vállalják az ilyen hagyományokat is, akkor leginkább azokhoz a modern szekta-tagokhoz hasonlítanak, akik egészen a kollektív öngyilkosságig elmennek. Azonban az esetek nagy részében valamilyen formájú kényszerítésről van szó. Ezért a nők felszabadítása a modern világ szellemében nem „nőkérdés”, hanem az *emberi jogok* következetes érvényesítése.